

РОЛЬ ВОЛИНІ У ПОХОДЖЕННІ І СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.

Історія українського козацтва належить до тих сторінок нашої минувшини, що привертають увагу не одного покоління істориків. Різні аспекти козацької історії розглядалися дослідниками. За часи вивчення даного питання опубліковані різноманітні матеріали, що стосуються усіх періодів козаччини. Закономірним є те, що дослідники зосередились на вивченні козацької історії стосовно територій, що знаходилися у складі Війська Запорозького. Навіть склався певний стереотип, коли історики майже не намагались вичати відношення інших українських земель до козаччини. Віднайшовши ж факти, що пов'язують, наприклад, Волинський регіон з козацтвом, ще й досі вважають, що «Волинь і козацтво — теми не близькі».¹

Саме відповідний підхід до вивчення історії українського козацтва ми хочемо заперечити. Показати, що саме завдяки Волині, жителі якої робили усілякі спроби утвердити у рідній землі козацький устрій, українське козацтво зародилося і розвивалось. Вивчаючи дослідження, що стосуються козацької історії, нами була звернена увага на зв'язки саме Волині з козаччиною. Тому запропоноване повідомлення спрямоване на аналіз та розуміння тих процесів, що проходили у Волинському краї в часи походження та становлення українського козацтва, визначення ролі та місця відповідного регіону в контексті усієї козацької історії. Даний матеріал носить характер історичної розвідки.

Походження українського козацтва — одне з найскладніших питань, що стоїть перед козакознавцями. Хоча нещодавно відзначався п'ятсотлітній ювілей, витоки козацького руху таєть у собі багато невідомого. На сьогодні найдавніший запис про козаків, щоправда тюркського походження, віднайдений у «Таємній історії монголів» і датується 1240 роком.² Проте польський історик М. Стрийковський, описуючи події, що проходили в Києворуській державі у XII столітті, воїнів, які допомагали князю Ізяславу Мстиславовичу здобути Київський стіл іменує козаками. Та й не просто козаками, а «волинськими козаками».³

Звичайно, такому авторитетному досліднику, як Стрийковський, було відомо, що у XII столітті князівські дружинники не могли називатись козаками, але, описуючи наступні події цього ж часу, волинські воїни знову названі козаками. На нашу думку це не просто помилка чи не уважне ставлення до термінів. Живучи у XVI столітті, в добу становлення українського козацтва, Стрийковський не вбачав генетичної відмінності між воїнами двох різних епох. Саме означення «волинські» також не випадкове. Князь Ізяслав — відомий воївник, в своїй боротьбі за Київ використовував військові сили чорних клобуків, які за однією з теорій походження козацтва стояли біля витоків козаччини. А чи не мав дослідник

фактів чи хоча б усних свідчень про зв'язки волинян з степом, про освоєння жителями Волині степових просторів у XII столітті? Ці питання на сьогодні залишаються відкритими.

Історична територія Волині простягалась від Сяну до Тетерева з заходу на схід та від Прип'яті до Карпат з півночі на півден. Після монгольської навали у XIII столітті Волинський регіон набуває все більшої політичної, економічної та військової ваги. Саме тут проживали князівські роди, які підіймали Україну з руїни після татарських «гостин», налагоджували життя, поновлювали зв'язки між різними землями.

В часи Галицько-Волинського князівства східну частину Волині, що прилягала до Київщини, в басейні Случі та Бугу, займали так звані болоховці. Вони мали певне автономне управління, були у них свої князі, які стояли в опозиції до влади в центральній Волині, за що робив походи на болоховців князь Данило Галицький. За однією з теорій саме з болоховських земель бере початок українське козацтво.

В Литовський період нашої історії представник найбільшого волинського княжого роду Федір Острозький брав участь у військових справах, пов'язаних з гуситським рухом. Ці події дали підставу для народження гуситської теорії походження козацтва. З якої не виключається те, що саме волинські воїни, які брали участь у чеських подіях, привнесли в козацьке середовище здобутий там досвід всedenня бойових дій, зокрема порядок розміщення військ у вигляді «рухомого табору».

Наводячи різні теорії походження козацтва, ми не хочемо пропонувати якоїсь нової — волинської теорії. Намагаємося лише прослідкувати відношення до тих територій, дс в майбутньому творилося козацьке життя, Волинського регіону.

Виходячи з того, що проблема походження будь-якого явища досить складна, підходити до її розв'язання однозначно неможливо. Початок українського козацтва також не можна обмежити певними хронологічними рамками. Ніхто не віднайде певної точки відліку цього процесу. Її немає і не може існувати. Ввести в матеріал її можливо лише штучно. Ми згідні з М. Грушевським, який вважав, що козаччина по суті є старим побутовим явищем, котре було викликане сусідством осілих землеробів з кочовим степом. Ті аналогії, що мали різні явища українського життя попередніх століть, не є прямим наслідком козаччини, її не можна безпосередньо від них виводити.⁴ Лише зауважимо, що територія, де розміщувалось українське (запорозьке) козацтво, віддавна була сферою інтересів Волині, її князів. І це закономірно. Займаючи головні місця в суспільно-політичному житті південноруських земель, Волинь не могла не бути зацікавленою тими процесами, що проходили в степовому пограниччі, вільних землях Запорожжя. Зацікавленість ця була як політичного, так і економічного характеру. Це — і захист від нападу татар, це — і освоєння незайманих степових просторів.

Волинська земля, військовий потенціал якої був найбільшим з усіх південноруських територій, просто вимушена була поповнювати дніпровську вольницю. Саме життя вимагало від волинян бути

добрими воїнами. Класична фраза волинської шляхти 1540-х років збереглась у тогочасних документах: "...тут на Волині будь ссть або не єсть перемире з татари, тоди предся з коня мало зседаеш".⁵ Волинські селяни також змушені були в будь-яку хвилину захистити себе, своїх рідних та близьких від степових «гостей». Ось як описує мандрівник XVI століття пограничного селянина Волині: «...виходячи на роботу він несе на плечі рушницю, а збоку привінчує шаблю або тесак». ⁶

Незважаючи на татарську загрозу, волиняни поступово освоювали і дикий степ. На це вказував і М. Грушевський, що не тільки з східноукраїнських міст, а й з дальних поліських й волинських околодиць кожної весни сотні підприємливих людей розходились по степових уходах і до глибокої осені перебували тут. По Прип'яті та її південних волинських притоках Случі, Горині, Стиру йшли кам'яги, що везли товари знизу — мед, рибу, інші продукти, придбані волинськими промисловцями.⁷ Як бачимо, не зважаючи на загрозу життю, економічний інтерес був чи не найголовнішим чинником залишення рідних домівок, оселення у степу спочатку тимчасово (тепла пора року), а пізніше на постійне прожиття. На зростання степового господарства мав певний вплив і панський гніт в різних українських землях. Саме тікаючи від нього жителі Волині, а також Галичини, вважає М. Грушевський, відправлялись туди, де не було панів.⁸

Переселившись у вільні землі, новоприбульці, звичайно, не могли не мати контактів з рідним краєм, де вони народились, де залишились їхні рідні та близькі. Ці зв'язки зміцнювались завдяки спільним інтересам, особливо в боротьбі з татарськими силами. Тісні стосунки з козаками були у волинського князя Костянтина Івановича Острозького. Він першим в Україні носив титул «гетьмана» (міністр оборони Великого князівства Литовського). Князь вважав козаків, хоч і мало «збройними», але у справі військової боротьби з мусульманами більш досвідченими, ніж поляки.⁹ Острозький неодноразово очолював об'єднані польсько-козацькі війська, що виступали проти татар. Військові сили князя були одними з найбільших у Литовській державі. Показ війська, влаштований у 1529 році, виявив, що Волинь була на п'ятому місці щодо кількості оборонної сили, слідуючи за віленським, троцьким, жмудським та підляським воєводствами. Більшу частину волинського війська забезпечував князь Острозький. Загалом з 294 боярських родин дігалось 789 коней та 6112 чоловік служби. Сам же князь Острозький поставав 426 коней та 3408 осіб служби.¹⁰

На нашу думку, саме з цього середовища йшла певна частина населення, яка поповнювала дніпровську вольницю. Про те, що і в майбутньому князі Острозькі, а значить і Волинь, найбільша частина землі якої знаходилась в руках цієї князівської династії, були причетні до становлення козацтва, свідчать наступні події. Так після неодноразових звертань татарських посланців до польського короля з скаргами на дії низових козаків було створено цілу урядову комісію. За її висновками винуватцем у розповсюдженні козацтва низового визнано князя Острозького Костянтина

новича, бо з його земель найбільше козаків виходить. А 1578 року самі татари завітали до Острога в гості. Обложивши місто, вони звинувачували князя, що найбільші провідники козацтва знаходять у нього опіку.¹¹

Якщо місце у тодішньому суспільстві не дозволяло Острозьким очолити нову силу, яка формувалась на давній правкрайнській території, то менш заможні князівські родини були найактивнішими творцями козаччини.

В кінці 40-х років XVI ст. на посаду старости черкаського та канівського був призначений волинський князь Дмитро Іванович Вишневецький. Головним його обов'язком була охорона кордонів державців польського уряду, Вишневецький відрізнявся тим, що пов'язав своє життя безпосередньо з козацтвом. До боротьби з степовими нападниками змусила князя і трагедія двоюрідного брата Федора, 1549 року все сімейство якого було взято в полон татарами. На Волині Дмитру Вишневецькому належало всього декілька сіл. Звичайно організація військової сили на Запорожжі цікавила князя в більшій мірі, ніж ведення невеликого господарства. Влаштувавши постійний осідок в степу, Вишневецький збудував захисне укріплення на острові Хортиця.¹² Саме його вважають першою Запорозькою Січчю.

Якщо Д. Вишневецький розпочав згуртування запорозького козацтва, то його наступники, також небагаті волинські князі, очлюючи козацтво, створювали незалежну військово-господарську структуру. Поступово українські козаки здобували авторитет в Україні та поза її межами. Поповнювали козацькі сили вихідці з Волині та інших українських земель. Побратимом Д. Вишневецького можна вважати волинського князя Богуша Корецького.¹³ Він провів не один бій з татарами, визволюючи своїх земляків, які були забрані в ясир. Інший волинський князь Богдан Ружинський, також, як його волинські попередники, не дбав про розширення своїх володінь, зосередивши свою енергію у південному напрямку. Ось що писали про нього: «Богдан князь Рожинський, гетьман низових козаків, з своєю ротою покинувши світові розкоші (які йому як малому князю мало всміхались), стойть, як мужній лев, піднісши руку праву, щоб звести з поганами бесіду кріаву».¹⁴ Виходячи з небагаточисельних документальних свідчень стосовно Богдана — князя Ружинського — гетьмана низових козаків, М. Грушевський вважає, що між 1575 і 1577 роками, окрім нього ніхто в ролі козацького старшого невідомий.¹⁵

Усі волинські отамани, про яких згадувалось вище, не обирались на козацьких радах, а очолювали загони козаків з навербованих ними людей, які здебільшого були уродженцями тих місцевостей, якими володіли князі. Лиш з часом на Запорожжі сформувалась окрема організація з постійним отаманом, який обирається у козацькому колі. Першим таким козаком, якого тогочасні документи називають гетьманом Війська Запорозького, був згаданий у 1586 році Богдан Микошинський або, як його ще величають, Кулага Богдан Микошинський.¹⁶ Його походження поки що не з'ясоване.

Ймовірно, він також був вихідцем з Волині та продовжував справу своїх земляків.

Наведені факти свідчать, що одну з головних ролей в організації дніпровської вольниці відіграли волинські князі. Прибуваючи у вільний степ з своїми військовими силами, вони посилили той потенціал свободолюбивих козаків, що сформувався раніше. Вони надали мешканцям Запорожжя нових рис у структурі їхнього життя, перетворивши степові простори у притягуючий куточек для тих, кому важко було на рідній землі, хто не міг реалізувати своїх можливостей або просто потребував захисту. Волинські князі свідомо чи не свідомо вносили відчутний вклад в організацію та зміщення українського (запорозького) козацтва. Відповідно до свого суспільного становища, у скрутну для рідного краю годину, вони виступали на захист батьківщини. Освоєння ж степу стало для козацтва поверненням на землі своїх предків, які змушені були залишити свої домівки під тиском войовничих пришельців.

Якщо до кінця XVI століття українське козацтво спрямовує усі зусилля на боротьбу у південному напрямку, то з часом козацька зброя направляється і на захід. Влучно підмітив Д. Яворницький: «Як бойовий пост між турко-татарами з одного боку та поляками з другого, козаки були справжнім живим оплотом для всієї руської народності і на своїх плечах виносили усі удари, як з боку мусульманського Криму та Туреччини так і з боку католицької Польщі.»¹⁷

Це у постанові польського сейму від 1580 року говорилося про покарання «своєвольників» (так у той час польська влада називала козаків), які на Україні руській, київській, волинській, подільській, брацлавській порушують угоди Польщі з Туреччиною.¹⁸ Перший же організований козацький виступ проти польської влади очолив шляхтич з Підляшшя — територія історичної Волині — Криштоф Косинський. Події відбувались у 1591 році. Повстання було викликане тими процесами, що розпочались у суспільстві, а саме початком формування козацтва як стану. На рубежі XVI-XVII століть українське козацтво переростає в окрему станову групу з своїми інтересами, економічними та суспільними прерогативами. Саме нові права, що здобувало козацтво, обмежувались князівською владою. Приводом до виступів козаків Косинського був конфлікт князя Януша Острозького з козацьким ватажком за землі, які були надані останньому за військову службу. Вже цей перший виступ, що розпочався на Київщині, а продовжився й завершився на Волині, показав, що в суспільстві з'явилася нова сила, яка претендує на місце князівської влади.

Наступне козацьке повстання під проводом Северина Наливайка також найтісніше пов'язане з волинським краєм. Події, що розпочиналися на Волині у 1594 році, лиш підтвердили те, що відбувається відкрита боротьба за утвердження нової суспільної сили — козацтва і здобуття ним владних вершин. Невипадково події перших козацьких воєн проходили на Волині. Саме тут розпочинають втрачати свою провідну роль князівські родини. Іх авторитет у зв'язку з переходом до католицької церкви серед жителів краю впав. У козацькому таборі опиняється українська шляхта,

здебільшого дрібна. Головною ж силою у повстанні виступають по-козачені міщани та селяни. Виступ Северина Наливайка активно підтримували у багатьох місцевостях Волинського регіону. Луцька городська книга від 7 березня 1596 року повідомляє, що двісті жителів волинського містечка Межиричі називали себе сотнею Лободи. Керував ними місцевий житель Охрім Гуменицький. Названі імена учасників загону, які громили панські маєтки. Це — Пилип Заривчена, Дорош та Гордій Проскурничі, Стась Комарович, Марко, зять Пекарин, Молявка Богданчик, Івашко Москалишин, Іван Русакович, Миско Кривопища та інші межирицькі міщани та селяни на-вколишніх місцевостей.¹⁹

Серед шляхти у війську Наливайка зустрічаємо представника роду Гедройтів, який брав участь у козацькому нападі на Пінськ. Є її інші відомості, що стосуються Волині. Так Януш Вроницький давав в своїй садибі Омельниці прибіжище сподвижникам Наливайка. Інший посібник був з відомої в той час родини Гулевичів на ім'я Олександр.²⁰

Козацтво, усвідомлюючи себе значною силою, намагалось взяти під свій контроль певні території. Спочатку козаки встановили свою республіку на Запорожжі, пізніше С. Наливайко виступав з великим планом організації козацької провінції між Дністром та Бугом — там, де здавна був сильний козацький осередок, — щоб звідси вести боротьбу з татарами та турками.²¹

Керівники козацького руху головним гаслом своєї боротьби висували збереження «руської віри», в чому знайшли підтримку народу. М. Костомаров вважав, що князь Острозький, якщо явно не сприяв виступу Наливайка, то дивився на нього крізь пальці.²² В плані боротьби з відщепенцями православної віри погляди обох збігались. Проте більшість українського панства опиняється в польському таборі, полишивши стародавні традиції. «Де тепер... дім князів Острозьких, що світили над усі інші близком світlostі старої віри своєї? — вказував у 1610 році відомий культурний та церковний діяч Мелетій Смотрицький. — Діс князі Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чортківські, Пронські, Ружинські».²³ Справді, усі княжі волинські нащадки, діди й прадіди яких стояли біля витоків козацтва, у вирішальний час для рідної землі, її народу, відірвались від них, вибравши багатство та прислужництво.

Не можна не погодитись з думкою В. Смолія, що на відміну від українських князівських родин та шляхти, що пройшли шлях свого утвердження, козаки належали до молодих суспільних станів з великими потенційними можливостями. Саме вони перехопили естафету державної традиції, яка перервалася у другій половині XV століття.²⁴

Слід відзначити й той факт, що велика кількість волинян брала участь у формуванні реєстрового війська. Один з найдавніших реєстрів (складений 1581 року) вказує на це. Ще М. Грушевський підрахував, що найбільша кількість козаків була з Волині — 74 чоловіки. Більшість з них представляли південь Волинської землі, маєтності князів Острозьких. З Дубенщини — 15, Костянтинова —

8, Острога — 6 козаків.²⁵ Це — Семен з Тучина, Іван з Дубна, Дмитро Случчанин, Марко з Дорогобужа, Мисько Кременчанин, Іван Дерманський, Улас Муха з Рівного, Ситько Острожанин, Семен з Костянтинова, Грицько з Почаєва, Ясько Копсць з Волині та багато інших.²⁶

Підвідячи підсумки, хочемо відзначити, що від самих початків козаччини Волинська земля була найтісніше пов'язана з цим феноменальним явищем української історії. Безумовно, територія Волині в силу історичних обставин сприяла розвитку козацтва, яке виходило з неї, захищало її. Підтвердженням цьому є участь різних верств населення краю у творенні козацтва, його збройних виступах. Волинь відіграва роль легенів, що надихали усі спустілі прости, відроджуючи в них життя, охоронцями і творцями якого стали запорозькі козаки. Волинський регіон, зосередивши в собі основний потенціал та енергію тих українських земель, що були сплюнтовані завойовниками, був головним джерелом, яке живило, розвивало та зміцнювало українське козацтво.

Посилання:

1. Атаманенко В. Б. Свідчення з історії козацтва у документах луцького гродського уряду другої половини XVI ст. //Остріг на порозі 900-річчя. Матеріали науково-краеведчих конференцій. 1990-1992, ч.1, — с. 15
2. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. /Матеріали «круглого столу»// у ІЖ., 1990, N 12, — с. 17
3. Пепа В. З чим до Парижа //Молодь України. 20 березня, 1991
4. Грушевський М. Історія української козаччини. Т. І. //Вітчизна, 1989, N 2, — с. 170
5. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. — К., 1991, — с. 16
6. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991, — с. 153
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990, — с. 172
8. Грушевський М. Там же — с. 191
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990, т. 2, — с. 9
10. Левкович І. Нарис історії Волинської землі. — Віннепег, 1953, — с. 74
11. Грушевський М. Історія української козаччини. Т. I //Вітчизна, 1989, N 3, — с. 199
12. Там же — с. 190
13. Сергійчук В. І. Вказ. праця, — с. 13
- 14 Грушевський М. Історія української козаччини. Т. I //Вітчизна, 1989, N 3, — с. 197
15. Грушевський М. Гетьман Богданко //ЗНТШ, т. XVI, кн. 2, 1897, — с. 18
16. Історія України в запитаннях. Вип. 1. — К., 1990, — с. 10
17. Яворницький Д. І. Вказ. праця. Т. 2, — с. 18
18. Архів ЮЗР. — К., 1863, т.1, ч. III, — с. 12
19. Михайліна П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України 1569-1654. — К., 1975, — с. 91
20. Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI века //Исторические произведения. Автобиография. — К., 1990, — с. 91

21. Яворницький Д. І. Вказ. праця. Т. 2, — с. 104
22. Костомаров Н. И. Вказ. праця. — с. 160
23. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991, — с. 188
24. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті //УІЖ., 1991, N 5, — с. 65
25. Грушевський М. Історія української козаччини. Т. 1 //Вітчизна, 1989, N 3. — с. 201
26. Реєстр 1581 //Література Україна. 13 червня 1991

ДАНІЛІЧЕВА В. Ф. (м. Рівне)

З ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ НА РІВНЕНЩИНІ У XIX—І-Й ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТЬ.

Серед чисельних національних меншин на Рівненщині в XIX—I-й половині ХХ століть була польська людність. Початок основних міграційних переміщень поляків на Волинь припадає на кінець XIV—I половину XV століть. Під час польської експансії на Волинь перемістилась велика кількість польських селян та дрібної шляхти. Протягом століть поляки становили тут більшість земельної знаті.

У XIX столітті на становище поляків краю мали вплив події, пов'язані з польськими повстаннями 1830-1831 та 1863 років. В квітні 1831 року на Волині перебував польський корпус генерала Дверницького, маючи за мету своїми діями підштуктувати польське населення краю до повстання проти російського ряду. Незважаючи на те, що ці наміри не були підтримані всім польським населенням Волині, все ж таки деякі польські кола краю виступили на боці повстанців. Так, шляхта Рівненського повіту сприяла одному з загонів повстанців.¹ Монахи Домбровицького монастиря приховали для повстанців 13 гармат, 33 піки, багато обмундирування.² Внаслідок антагонізму між польськими поміщиками та українськими селянами-кріпаками, а волинська шляхта розуміла необхідність селянських виступів, повстання на Волині не набуло широкого розмаху. Корпус генерала Дверницького під тиском російської армії був змушений відступити за австрійський кордон.³

Після придушення польського повстання російський цар Микола I розпочав антипольську кампанію. Частина учасників повстання в Волинській губернії була віддана в солдати та вислана в Сибір, решта виїхала за кордон. Серед арештованих за переховування зброї для повстанців були поміщики: Дзербжицький з Острозького повіту, К. Карвицький з містечка Мізоч.³ На маєтки учасників повстання був накладений секвестр.

1. ДІАУ, ф. 442, оп. 782, спр. 90, арк. 24-28.

2. ДІАУ, ф. 442, оп. 1, спр. 926, арк. 1-9; ВІА РФ, ф. 35, оп. 9, спр. 243.

3. ДІАУ, ф. 533, оп. 4, спр. 75, арк. 1-52; ф. 442, оп. 782, спр. 238, арк. 1-76.